

نقش تمدن اسلامی در توسعه گردشگری مقصدهای مذهبی

(مورد مطالعه شهر مقدس قم)

دکتر سید صدرالدین شریعتی*

دکتر اکبر پورفرج**

محمد حیدری***

چکیده

بازدید از منابع فرهنگی و تاریخی یکی از بزرگترین، فراگیرترین و رو به رشدترین بخش‌های صنعت گردشگری عصر حاضر است. در این میان تمدن اسلامی نیز با توجه به میراث عظیمی که به‌طور ملموس و ناملموس از خود به جا گذاشته، پتانسیل بالایی را برای توسعه گردشگری میراث دینی داراست. این شکل از توسعه در مقاصد مذهبی ایران از جمله شهر مقدس قم که قسمت عظیمی از این میراث اسلامی را در خود جای داده‌اند بسیار قابل اهمیت است. از این رو در این تحقیق تلاش شده است تا با شناسایی مؤلفه‌های اثرگذار تمدن اسلامی بر توسعه گردشگری مقصد مذهبی قم، نقش تمدن اسلامی در توسعه این نوع مقاصد بررسی شود. پژوهش به صورت پیمایشی و با ابزار پرسشنامه در بین کارشناسان گردشگری استان قم انجام گرفته است. نتایج یافته‌ها، حاکی از آن است که تمامی مؤلفه‌های پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفته‌اند و مؤلفه‌های اثرگذار تمدن اسلامی بر توسعه گردشگری شهر مقدس قم به ترتیب اولویت عبارت‌اند از: امکان‌زیارتی، شخصیت و فضای معنوی، آداب و رسوم اسلامی، تاریخی بودن شهر اسلامی قم، موزه‌های اسلامی، محوطه‌های طبیعی مقدس، بناهای تاریخی دوره اسلامی، سنت‌های آشپزی اسلامی، هنرها و صنایع دستی دوره اسلامی، هنرهای نمایشی اسلامی (تغزیه)، موسیقی اسلامی، طب سنتی اسلامی، ادبیات و شاعران دوره اسلامی و ورزش‌های سنتی اسلامی. لذا، با توجه به قرار گرفتن میراث ناملموس تمدن اسلامی در کنار میراث ملموس آن به عنوان مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه گردشگری مقصد مذهبی قم پیشنهاد شد میراث ناملموس اسلامی نیز در کنار سایر شاه‌کارهای ملموس اسلامی تبلیغ و توسعه داده شود.

واژگان کلیدی: میراث تمدن اسلامی، گردشگری میراث دینی، مقصد مذهبی

* استاد دانشگاه علامه طباطبایی

** استادیار گروه جهانگردی دانشگاه علامه طباطبایی

*** کارشناسی ارشد مدیریت جهانگردی دانشگاه علامه طباطبایی (نویسنده مسئول) mohamad.heydari88@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۷/۱۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۶/۷

مقدمه

با نگاهی به کشورهای اسلامی از جمله ایران درمی‌یابیم که اکثر این کشورها در حوزه‌ی تمدن قدیم قرار گرفته و ۷۰ درصد مسائل مربوط به تاریخ و تمدن کره‌ی زمین در محدوده این کشورها به وقوع پیوسته است و ایران به دلیل پتانسیل بالا در زمینه‌ی تجربه‌ی دوره‌های مختلف تاریخی تبدیل به کشور جذابی از نظر گردشگری شده است. در این میان تمدن دوره‌ی اسلامی نیز با پشتوانه‌ی فرهنگ اسلامی تحولات گسترده‌ای را در برخی از نهادها و نمودهای عینی جامعه‌ی ایران به وجود آورده و به گفته‌ی گستاوولوبون قسمت اعظم از اجزای تمدن آن که عبارت از مذهب، علوم و فنون و زبان است تا به حال محفوظ مانده است (گستاوولوبون، ۱۳۸۰: ۶). از طرفی عمده مقاصد مذهبی ایران از جمله مشهد، قم، شیراز و شهر ری به عنوان پایگاه‌های تمدن اسلامی در ایران، قسمت عظیمی از میراث تمدن دوره‌ی اسلامی را در خود جای داده‌اند. لذا، وجود ظرفیت‌های فراوان تمدن اسلامی از معماری غنی دوره‌ی اسلامی گرفته تا آداب و رسوم و آیین‌های مذهبی، لزوم انجام اقدامات اساسی جهت شناسایی و بهره‌گیری از این میراث به منظور توسعه گردشگری در این مقاصد را اجتناب‌ناپذیر کرده است.

مرور برنامه‌های پنج‌ساله‌ی توسعه و نیز برنامه‌ریزی‌های انجام‌شده از سوی سازمان میراث فرهنگی و گردشگری به‌عنوان متولی اصلی مدیریت و برنامه‌ریزی توسعه‌ی گردشگری کشور، نشان می‌دهد که توسعه‌ی گردشگری در مقصدهای مذهبی همیشه در اولویت برنامه‌های توسعه‌ی گردشگری قرار داشته‌اند که نشان از اهمیت خاص این مقاصد است (معصومی، ۱۳۸۷). اما علی‌رغم وجود پتانسیل‌های مذهبی بالا اقدامات اساسی به منظور شناسایی و بهره‌گیری از این ظرفیت‌ها صورت نگرفته و گردشگری در مقصدهای مذهبی بیشتر به زیارت اماکن مقدسه محدود است. از طرفی توسعه‌ی گردشگری در مقصدهای مذهبی با بهره‌گیری از مؤلفه‌های تمدن اسلامی علاوه بر منفعت‌های مادی، نظیر ایجاد فرصت‌های شغلی جدید که برای این مقاصد به‌همراه دارد، سبب می‌شود مردم منطقه و نیز گردشگران داخلی از هویت ایرانی - اسلامی خود بهتر آگاه شوند و احساس غرور و خودباوری را در آنها زنده کند. علاوه بر آن آشنایی

گردشگران خارجی با جاذبه‌های تمدن اسلامی موجب تغییر نگرش آنان به اسلام می‌شود و نوعی تبلیغ مذهبی و دینی به حساب می‌آید. از طرف دیگر احیای مؤلفه‌های تمدن اسلامی می‌تواند عامل مهمی در جذب گردشگران کشورهای اسلامی باشد. این امر با توجه به تبعات مختلف فرهنگی و اجتماعی گردشگران خارجی، دولت‌های اسلامی را در جهت رسیدن به یک زبان مشترک در زمینه‌ی توسعه‌ی گردشگری در کشورهای اسلامی یاری می‌دهد.

مبانی نظری تحقیق

هر تمدنی حقیقت و ظاهری دارد اما حقیقت تمدن که در نتیجه‌ی مطالعه‌ی اوضاع استنباط می‌شود عبارت است از خوبی یا بدی، خوشبختی یا بدبختی کسانی که در پرتو آن تمدن زندگی می‌کنند (زیدان، ۱۳۸۹: ۲۱۸). با این بیان می‌توان گفت تمدن اسلامی به تمدنی اطلاق می‌شود که با ظهور اسلام زاده شد و در طی چهارده قرن از خود آثار تمدنی به جا گذاشته است (بهنیافر، ۱۳۸۵: ۱۹).

از آنجایی که میراث تمدن اسلامی جزئی از میراث دینی و معنوی است و میراث دینی نیز یکی از انواع میراث فرهنگی به شمار می‌آید، قبل از بیان مؤلفه‌های میراث تمدن اسلامی و ارتباط آن با گردشگری نیاز به تعریفی جامع از میراث فرهنگی داریم. در ارتباط با میراث فرهنگی تعاریف متعددی ارائه شده است اما علی‌رغم اینکه ارزش میراث فرهنگی مورد قبول و ستایش همگانی است به نظر می‌رسد هنوز تعریفی جامع برای آن ارائه نشده است. برای دستیابی به یک تعریف جامع نیازمند بررسی معیارهایی هستیم که توسط آن یک اثر تاریخی قابل شناسایی از سایر پدیده‌هاست. سه معیار را می‌توان برای این امر در نظر گرفت: اولاً هر آنچه میراث فرهنگی خوانده می‌شود باید به نحوی به منصفه ظهور رسیده باشد. ثانیاً با توجه به تعلق هر اثر تاریخی به گذشته، قدمت یکی از معیارهای تمیز آن از سایر پدیده‌هاست. ثالثاً برای فرهنگی خواندن آنچه به ارث رسیده است شیء باید حامل اثری از انسان در خود باشد. بدین ترتیب می‌توان تعریف میراث فرهنگی را به قرار زیر پیشنهاد نمود: «میراث فرهنگی ردپای حرکت انسان در طول تاریخ است که حامل پیامی انسانی است» (حجت، ۱۳۸۰: ۳۳۸).

اهمیت میراث فرهنگی از منظر قرآن و متفکران مسلمان

نقش و اهمیت قرآن کریم در وضع و تنظیم ارزش‌های اجتماعی در جوامع اسلامی قابل انکار نیست. لذا، تجسس جایگاه گذشته و میراث فرهنگی در قرآن برای تنظیم این سیاست‌ها در این جوامع از ضرورت کامل برخوردار است. متأسفانه با آنکه نشانه‌های بسیار از توجه قرآن به گذشته و آثار باقیمانده از آن وجود دارد تا به حال کمتر با اظهار نظر مستقیمی در این موارد مواجه می‌شویم. قرآن از آثار گذشتگان به مثابه نشانه‌هایی یاد می‌کند که اگر آنچنان که شایسته است مورد توجه قرار گیرند موجب هدایت انسان می‌شود. آنچه به مثابه گذشته مورد نظر قرآن است تنها وقایعی تاریخی که توسط خود قرآن نقل شده نیست بلکه بارها دعوت به سیر در زمین و مشاهده عینی آثار گذشتگان و توجه به آثار فیزیکی را توصیه می‌کند. شرایط ویژه‌ای نظیر عقل، هوش، جستجوگر بودن و نظایر آن برای دریافتن حقایق پنهان در آثار وجود دارد (حجت، ۱۳۸۰: ۳۳۳).

توجه به آثار تاریخی البته نه دقیقاً آن‌طور که امروز مدنظر ماست، از قرون اولیه بین مسلمین متدوال بوده است. این توجه را می‌توان زائیده‌ی دعوت مکرر قرآن به رجوع به تاریخ دانست. مهم‌ترین دلایلی را که می‌توان از قرآن برای رجوع به گذشته استنباط کرد پی بردن به سنن الهی، توجه به معاد و عبرت گرفتن از سرگذشت پیشینیان است. قرآن دو روش عمده را نیز برای این مراجعه معرفی می‌کند: مطالعه‌ی تاریخ که خود مکرراً به نقل آن می‌پردازد و مراجعه به آثار باقیمانده از گذشته که بارها رجوع به آن را مورد تأکید قرار می‌دهد. گرچه در قرون اولیه اسلامی این توجه در قالب گرامی داشتن تاریخ جلوه کرد، اما به سرعت به آثار تاریخی نیز تسری یافت. علاوه بر اشاراتی که تاریخ نگارانی نظیر بیهقی، طبری و مسعودی به آثار پیشینیان دارند آنچه در سفرنامه‌های جهانگردان مسلمان نظیر ابن بطوطه، رشیدالدین وطواط و ناصر خسرو آمده است، شامل گزارش‌هایی بعضاً دقیق از کیفیت آثار است. ذکر آثار تاریخی در متون ادبی خصوصاً اشعار این دوره عموماً همراه با تذکرات اخلاقی نظیر فانی بودن انسان، غنیمت شمردن عمر، وجود پاداش برای عمل نیک و بد است (حجت، ۱۳۸۰: ۳۳۳).

گردشگری میراث دینی

گردشگری میراث دینی که برای هزاران سال به شکل زیارت انجام می شده، از قدیمی ترین اشکال گردشگری بوده و از اهمیت قابل توجهی برخوردار است. گردشگری مذهبی یکی از متداول ترین شکل های گردشگری میراث در دنیای در حال توسعه ای امروز و جزء نخستین اشکال گردشگری نوین است. سفرهای زیارتی با انگیزه های متفاوتی انجام می شوند که از همه مهم تر می توان به موارد ذیل اشاره کرد: توسل مؤمنان به الوهیت برای ارزانی رحمت و موهبت، نزدیکی به پروردگار، نیایش خالصانه به درگاه ربوبیت، شفا یافتن و غفران معصیت ها. بسیاری از زیارت ها نیازمند خضوع و توبه هستند و چنانچه زائر مصیبت ها و رنج های مسیر مقرر شده برای زیارت را تحمل کند، آسانتر بدان ها نایل می شود (Shair and karan, 1979). در بعضی سنن مذهبی مسیر منتهی به مکان مقدس به اندازه ای خود مکان می تواند روشنگر و از لحاظ معنوی تکان دهنده باشد (Gonzalez and Medina, 2003).

حداقل از سه منظر باید زیارت را شکلی از گردشگری میراث دانست. نخست، مکان هایی که بازدید می شوند خود جزء میراث هستند؛ کلیساها، مسجدها، معابد، کنیسه ها، زیارتگاه ها، کوه های مقدس و غارها/ غارهای مصنوعی از این قبیل مکان ها هستند. دوم، مسیرهای زیارت به علت نقش تاریخی خود در به جا آوردن این تکلیف به منابع میراث تبدیل شده اند. در نهایت، اشکال پرستش و شعائر مذهبی ای که در این مکان های مورد احترام به جا آورده می شوند به بخشی از میراث ناملموس و یا مجموعه ای از رسوم اجتماعی- فرهنگی تبدیل شده اند که اهمیت این سفر را به طور درونی و برونی نشان می دهند (تیموئی و نیاوپان، ۱۳۸۹: ۲۲).

مکه یکی از شناخته شده ترین مکان های زیارتی و متبرک ترین فضا برای تمامی مسلمانان است. هر ساله در ماه ذی الحجه دو میلیون مسلمان از سراسر این کره ی خاکی در مکه گردهم می آیند تا آیین های مقدسی را درون و بیرون مسجدالحرام و در مکان های مختلفی در (و یا اطراف) مکه به جا آورند. این زیارت (حج) بر همه ی مسلمانانی که استطاعت مالی و توانایی جسمی دارند واجب است (Timothy and Iverson).

1- Religious tourism

2- Timothy and Nyaupane

۲۰۰۶ مسلمانان علاوه بر حج سفرهای دینی دیگری را انجام می‌دهند (زیارت). تمرکز این نوع زیارت‌ها بر مرقد‌ها، قبور، مساجد و سایر سایت‌های میراث است که با حضرت محمد (ص)، قدیسان مشهور، امامان و شهدا در ارتباطند (Bhardwaj, 1998). عمره نوعی از زیارت است که شبیه به حج است و در مکه صورت می‌پذیرد. تفاوت عمره با حج در این است که از لحاظ زمانی کوتاه‌تر است. به اندازه‌ی حج آیین ندارد و در هر زمان از سال قابل انجام است. این نوع زیارت‌ها در اسلام واجب نیستند ولی به عنوان راهی برای برخورداری از رحمت الهی در زندگی و ابراز بندگی نسبت به الوهیت ترغیب و تشویق می‌شوند. سفر به شهرهای مقدسی چون مدینه و بیت‌المقدس زیارت‌های میمون و خجسته‌ای تلقی می‌شوند، درحالی‌که بازدید از سایر مکان‌های اسلامی در نقاط دیگر جهان (برای مثال، اروپا، آمریکای شمالی، آسیا، آفریقا و غیره) موجب کسب رحمت و کارسازتر شدن دعاها می‌شود (Aziz, 2001). مقصدهای زیارتی فراوانی در سراسر خاورمیانه شامل سایت‌های خاص شیعی در ایران، اردن، سوریه و عراق وجود دارد که هر ساله زائران بسیاری را به خود جذب می‌کنند (Alipour and Heydari, 2005). برای مثال در اردن تعدادی مرقد و قبر منتسب به صحابه حضرت محمد (ص) مانند قبر جعفر طیار وجود دارد که مسلمانان شیعه فراوانی را از ایران و عراق به سمت خود می‌کشاند (تیموئی و نیاوپان، ۱۳۸۹: ۲۳۰).

گونه شناسی میراث فرهنگی و گردشگری میراث

همانگونه که گردشگری غالباً به اشکالی چون طبیعت محور، میراث، سلامت و ماجراجویانه تقسیم می‌شود، گردشگری میراث را نیز می‌توان به بخش‌ها و گونه‌هایی تقسیم کرد تا از این طریق بتوان پیچیدگی‌های آن را نشان داد و ویژگی‌های متمایزش را درک کرد. این تقسیم‌بندی، معمولاً از هر دو دیدگاه عرضه و تقاضا صورت می‌پذیرد. بدین معنی که انواع گردشگری میراث (و گردشگری به طور عام) را می‌توان به وسیله‌ی مکان‌ها، رویدادها و مصنوعات بشری که مشاهده یا بازدید (یعنی مصرف) می‌شوند و همچنین به وسیله‌ی انگیزه و فعالیت‌های گردشگرانی که آنها را بازدید (مصرف) می‌کنند، تعریف کرد (تیموئی و نیاوپان، ۱۳۸۹: ۲۰).

اما در ارتباط با میراث فرهنگی، در بسیاری از کشورها و سازمان‌های بین‌المللی

مشکلات آشکاری در طبقه‌بندی میراث نظیر اهداف غیرشفاف، مفاهیم مبهم و دوبه‌لو، نقصان چارچوب نظری و هم‌پوشانی وجود دارد. این پدیده نشان می‌دهد علم مطالعات میراث به چارچوب نظری توجه نداشته است و در ساخت روش‌شناسی خود ناموفق بوده است و در نتیجه سردرگمی زیادی را در تحقیق، کاربرد و مدیریت میراث به همراه داشته است (Hua, 2010). در عین حال علی‌رغم این مشکلات دسته‌بندی‌های مختلفی توسط صاحب‌نظران میراث و سازمان‌های بین‌المللی صورت گرفته است که یکی از معتبرترین آنها تقسیم‌بندی یونسکو از میراث فرهنگی است زیرا شکی نیست که قرار گرفتن یک اثر در فهرست میراث جهانی یونسکو تأثیر قابل توجهی در معرفی و حفظ آن اثر دارد (Cellini, 2011). بر اساس طبقه‌بندی یونسکو میراث فرهنگی موارد زیر را شامل می‌شود: محوطه‌ها، آثار و بناهای تاریخی، موزه‌ها، هنرهای سنتی و صنایع دستی، شهرهای تاریخی، هنرهای نمایشی، آداب و رسوم و باورها، ادبیات، محوطه‌های طبیعی مقدس، موسیقی و آواز، طب سنتی، ورزش‌ها و بازی‌های سنتی و سنت‌های آشپزی (Loulansky, 2006).

مؤلفه‌های میراث تمدن اسلامی

در این بخش مؤلفه‌های میراث تمدن اسلامی بر اساس طبقه‌بندی یونسکو (همان‌گونه که در قسمت قبل عنوان شد) بیان می‌شود:

محوطه‌ها، آثار و بناهای تاریخی: از میان تمامی هنرهایی که متعلق به اسلام است یا اسلام در آن نقش دارد، معماری اسلامی در رتبه نخست از لحاظ پیدایش، سبک و شیوه است. ضمن اینکه در سیر تکاملی معماری اسلامی بسیاری از هنرهای دیگر همانند گچ‌بری، گچ‌کاری، خوش‌نویسی، معرق و مانند آن در ارتباط با معماری است و به همراه معماری توان ظهور و تجلی بیشتری داشته‌اند (عمرانی، ۱۳۹۰: ۸۵).

موزه‌های اسلامی: موزه در فرهنگ‌های مختلف و تمدن‌های بشری جایگاه ویژه‌ای دارد که بنابر ساختمان فلسفی و جهان‌بینی هر یک از مکاتب اهداف خاصی را دنبال می‌کند. در فرهنگ قرآنی نیز بنابر جهان‌بینی توحیدی، ملاک‌هایی جهت تأسیس موزه هست که در قرآن کریم و سیره‌ی نبوی و امامان معصوم (ع) آمده است. این اصول عبارت‌اند از: ۱- احیای ارزش‌های اسلامی ۲- عبرت از تاریخ ۳- انتقال علوم و معارف

الهی ۴- مقابله با تهاجم فرهنگی (یکسان‌سازی فرهنگ‌ها) (سید کباری، ۱۳۷۵: ۲۴). هنرهای سنتی و صنایع دستی دوره‌ی اسلامی: در سیر تحولات تاریخ تمدن و هنر اسلامی، هنرمندان مسلمان، هنرهای متعددی را در قلمرو دین رقم زده‌اند که از آن جمله می‌شود به نقاشی دوره‌های اسلامی، خوش‌نویسی، تذهیب، ضریح‌سازی و سفال‌گری اشاره کرد (عمرانی، ۱۳۹۰: ۱۱۵).

شهرهای تاریخی اسلامی: در سنت شرقی، شهرنشینی و شهرهای اسلامی در طول ۱۴ قرن پیش تاکنون بر پهنه‌ی بسیار وسیعی گسترده شده و در نواحی مختلف جهان بسط یافته است و در اجزای بسیاری از تمدن‌ها و ایدئولوژی‌ها نقش چشمگیری داشته است. در تمام این دوران شهرهای اسلامی به حیات، خلاقیت، توانمندی و بازسازی خویش ادامه دادند و به بحران‌های مختلف فائق آمدند. این شهرها بر فراسوی شعاعی گسترده از طریق بنیادهای جدید احیا شدند و بروز آنها از طریق سیستم‌های جدید شهری تحقق یافت. حضور فرهنگ اسلامی در اقلیم‌ها و سرزمین‌های مختلف و نیز امکانات نامحدود ترکیب و تلفیق فرهنگ بومی با فرهنگ اسلامی، به عرضی نوعی وحدت در بسیاری از مفاهیم و مظاهر شهری در آنها منجر شده است (دانش، ۱۳۹۰).

هنرهای نمایشی اسلامی: تعزیه نمادی از عشق و ارادت به آستان حضرت سیدالشهداست و هم نمودی از هنر در خدمت مذهب که به‌منزله اولین هنر نمایشی دینی در ایران شیعی پا به عرصه‌ی وجود نهاد. عناصر و ارکان تعزیه بر پایه‌ی مبانی دینی بنیان نهاده شده و این ویژگی موجب شده تا ذات و جوهره‌ی آن براساس دین، مذهب، اهداف متعالی و آرمان‌های الهی استوار باشد. به همین سبب در جنبه‌های گوناگون اثربخشی و تأثیرگذاری قوی و کم نظیری را به ظهور می‌رساند (عمرانی، ۱۳۹۰: ۱۳۴).

طب اسلامی: اسلام، که راهنمای همه‌ی جنبه‌های زندگی بشری است، درباره‌ی اصول کلی طب و بهداشت نیز دستورهایی به مؤمنان می‌داد. در چندین آیه از آیات قرآنی مسائل طبّی از جنبه‌ی کلی مورد بحث قرار گرفته است و نیز احادیثی از پیغمبر اسلام درباره‌ی سلامت و بیماری و بهداشت و مسائل دیگر مربوط به پزشکی نقل شده است. مجموعه گفته‌های پیغمبر (ص) در مسائل طبّی را بعدها نویسندگان اسلامی مدون کردند و این مجموعه به نام طب‌النبی یا پزشکی پیغمبر معروف شد و کتاب‌های طبّی

دیگری نیز هست که رنگ دینی دارند و از آن میان کتابی طبی است که آن را از امام جعفر صادق (ع) می‌دانند (نصر، ۱۳۵۹: ۱۷۵).

ادبیات و شاعران دوره‌ی اسلامی: اسلام که در آغاز با تندترین تعبیر شعر را می‌کوبد، شعر و شاعر متعهد و مسئول را به گونه‌ی غیر قابل باوری می‌ستاید و به تمجید و دفاع از آن برمی‌آید. کلام حضرت خاتم (ص) گویای آن است که شعر حقیقی شاعران را حضرت روح القدس بر زبان آن‌ها جاری می‌کند. آن حضرت در برابر شعری که «حسان بن ثابت» سرود، آن شعر را مصداق فیض روح القدس بر حسان دانسته بود (امینی، ۱۳۷۳: ۵۲). شعر، فراگیرترین هنر اسلامی است که در طول قرن‌ها، مورد استفاده‌ی هنرمندان متعهد دینی بوده و کاربردهای سیاسی، اجتماعی و عرفانی فراوانی داشته است (عمرانی، ۱۳۹۰: ۱۴۵).

محوطه‌های طبیعی مقدس: گاهی جلوه‌های شاخص میراث طبیعی مانند کوه‌ها، دریاچه‌ها و مانند این‌ها در رابطه با باورها و اعتقادات و در چارچوب آیین‌ها و رسم‌ها هویت فرهنگی پیدا می‌کنند و اگر در کنار آنها آثار ملموس و برپایی هم وجود دارد، تجسم و عینیت ملموس خود را از سرچشمه‌های عناصر فرهنگ شفایی گرفته‌اند (میرشکرایی، ۱۳۷۸: ۱۵۹). محوطه‌های طبیعی مقدس نمونه‌ای از جدائی‌ناپذیر بودن فرهنگ مادی از غیرمادی است که مردم آن مکان‌ها را به‌خاطر حضور «اولیای الهی» مقدس می‌شمارند و به همین منظور در آنجا حاضر می‌شوند. چنانکه مردم «غارحرا» را به‌مثابه جایگاه «نزول وحی» و نقطه‌ی آغاز «بعثت نبی اکرم (ص)» می‌دانند و «خاک کربلا» را به جهت حضور حضرت سید الشهداء مقدس می‌شمارند (سید کباری، ۱۳۷۵: ۲۱).

موسیقی و آواز اسلامی: موسیقی مذهبی در ایران دوره‌ی اسلامی، اساساً به چهار شاخه تقسیم می‌شود: ۱- روضه‌خوانی ۲- نوحه‌خوانی ۳- اذان و مناجات و تلاوت قرآن مجید ۴- تعزیه و شبیه‌خوانی (زاهدی، ۱۳۸۸: ۱۳) که غالباً در ایام سوگواری امامان شیعه به اجرا در می‌آیند. بر اساس اطلاعات کتاب‌های تاریخی و سفرنامه‌ها، در بین خوانندگان انواع موسیقی مذهبی، تمایزی وجود داشته است که هر کدام به نام‌های جداگانه‌ای شناخته می‌شدند؛ از جمله آنها می‌توان به خطیبان، روضه‌خوانان، مداحان، نوحه‌خوانان و واعظان اشاره کرد (میثمی، ۱۳۸۹: ۹۳). تعزیه یکی دیگر از اشکال

موسیقی مذهبی است که در آن علاوه بر موسیقی آوازی، موسیقی سازی نیز نقش مهمی را در ترسیم فضای درام و تراژدی عاشورا بر عهده داشته است (زاهدی، ۱۳۸۸: ۳۵). همچنین در هریک از شهرهای مقدس و مذهبی کشورمان و در کنار حرم‌های مطهر یک گروه کامل موسیقی حضور دارد و هر سپیده و شامگاه نقاره می‌زند (عمرانی، ۱۳۹۰: ۱۳۷).

ورزش‌های سنتی دوره‌ی اسلامی: ورزش باستانی آمیخته به معنویت و ذکر و پرورش توأمان تن و روان است. این ورزش را آیین، اصول، مبانی، سلسله مراتب، اثرگذاری‌های فرهنگی، اجتماعی و حتی سیاسی بوده که بر پایه آنها بر دوام مانده است. زورخانه میراث‌دار سنت‌های باستانی و اسلامی ایران است و براین اساس با نام و نشان ایرانی- اسلامی رو به جهانی شدن است. با ورود اسلام به ایران، آیین پهلوانی به گونه‌ی سنتی پسندیده بردوام ماند، با آموزه‌های دینی نوین عرفان اسلامی و البته با پاسداشت ساختار کهن خویش آمیخته شده و بالندگی یافت (ابوالحسنی، ۱۳۹۰: ۱۱۱).

سنت‌های آشپزی اسلامی: مهم‌ترین شاخص حضور و بروز آموزه‌های دینی در فرهنگ تغذیه‌ای مسلمانان به‌طور عام، اعلام احکام حرمت مصرف برخی خوردنی‌ها و نوشیدنی‌ها چون گوشت خوک، گوشت مردار، شراب و خون بوده است. محور دیگر تأثیر آموزه‌های دینی و مذهبی در فرهنگ و رفتارهای تغذیه‌ای مردم ایران در ابداع یا استمراربخشی یا تحکیم تنظیمات و تغییراتی بوده است که به واسطه مناسبت‌های دینی و مذهبی تعریف شده‌اند. در واقع، دین اسلام و نیز مذهب تشیع، شماری از موقعیت‌های زمانی و مکانی از جمله ماه رمضان، اعیاد، سوگواری‌ها یا مکان‌های مقدس زیارتی را در ساحت زندگی روزانه مردم تعریف کرده‌اند که طبعاً این موقعیت‌ها از حیث رفتارهای تغذیه‌ای نیز حائز اهمیت‌اند (موسی پور، ۱۳۹۰).

آداب و رسوم اسلامی: مسلمانان در پرتو دین مبین اسلام، علاوه بر انجام فرائض دینی چون نماز و روزه، تلاوت قرآن و مانند آن آداب و رسومی را در زندگی فردی و اجتماعی خود دارا می‌باشند که انعکاسی از آداب الهی و تأمین کننده سعادت دنیا و آخرت آنان است که از جمله آن‌ها می‌توان به آداب سلام کردن، مسافرت، میهمانی دادن، میزبان بودن، ازدواج، زیارت بزرگان دین اشاره کرد. از دیگر آداب و رسوم مسلمانان برگزاری مراسم‌های مذهبی به مناسبت‌های دینی و اسلامی است که به‌ویژه

در ماه مبارک رمضان و محرم و صفر نمود بیشتری دارد (آشتیانی، ۱۳۹۰: ۷).

میراث تمدن اسلامی شهر مقدس قم

براساس اسناد و شواهد موجود شهر قم در سده‌های پیش از اسلام نیز وجود داشته است که در عصر اسلامی با سرعتی شگفت‌آور توسعه پیدا کرد. این شهر در سال ۲۳ هـ.ق به دست سپاه اسلام به فرماندهی ابوموسی اشعری فتح و در زمان هارون الرشید در حدود سال ۱۸۹ هـ.ق از اصفهان جدا و مستقل شد. از عمده‌ترین وقایع و اتفاقاتی که در قرن‌های اولیه‌ی اسلام در قم رخ داد و بزرگترین عامل پیشرفت این شهر شد، مهاجرت بسیاری از سادات و فرزندان اهل بیت (ع) به این شهر و اشاعه‌ی عقاید شیعه‌ی امامیه بوده است. تشریف‌فرمایی حضرت امام رضا (ع) در سال ۲۰۰ و خواهر گرامی‌اش حضرت فاطمه‌ی معصومه (ع) در سال ۲۰۱ هـ.ق به شهر قم سبب شد تا به تدریج قم یکی از شهرهای بزرگ تشیع در جهان شود. همچنین جایگزینی تدریجی حوزه‌ی دینی قم به جای حوزه‌ی دینی کوفه طی نیمه‌ی قرن دوم هجری، قم را از قدیمی‌ترین مراکز نشر علوم و معارف شیعه ساخت. گرچه قم از زمان اشعری‌ها مرکز نشر علوم و معارف دینی بود و در اواخر قرن دوم و قرن‌های سوم و چهارم مهم‌ترین مرکز راویان و محدثان شیعه به شمار می‌آمد، لیکن در دوران صفوی با اعلان تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور، این شهر از جایگاه ممتازی برخوردار شد و حوزه‌های درسی با حضور دانشمندان بزرگی نظیر ملاصدرا رونق بسیار گرفت. صفویان مدارس بسیاری در قم ساختند که نمونه‌ی آن مدرسه‌ی فیضیه است. نوسازی و بازسازی آستانه‌ی مقدسه حضرت معصومه (ع)، نشان‌های فراوان از این دوران دارد. ساخت اکثر بناهای دینی با معماری‌های ممتاز و بی‌نظیر قم مربوط به این دوره است. همچنین با آمدن منابع جدید صابون‌پزی و شیشه‌سازی در دوران صفویه بنیان اقتصادی قم رشد و تقویت یافت (صابری، ۱۳۸۴: ۳۱).

به‌طور کلی می‌توان گفت قم در دوران اسلامی یکی از درخشان‌ترین و پر افتخارترین کارنامه‌ها را به خود اختصاص داده است. تعبیر و القابی همچون «شهر ما»، «آشیانه اهل بیت»، «پناهگاه شیعیان»، «سرزمین مقدس» که قم و قمی‌ها از سوی امامان معصوم (ع) به آن مفتخر شدند همواره بر تارک این شهر آسمانی درخشیده است

(هاجری، ۱۳۷۵: ۱۱۸). از طرف دیگر شهر مقدس قم با توجه به جاذبه‌های فرهنگی، مذهبی و تاریخی مربوط به دوران اسلامی، شامل اماکن زیارتی مانند حرم حضرت معصومه (س)، مسجد مقدس جمکران و امامزادگان و نیز بناهای تاریخی و قدیمی متعدد و با قدمت تاریخی و وجود مدارس علوم دینی و مرکزیت آموزش و پرورش دینی و مذهبی، در فضای کشور از جایگاه ویژه‌ای در خصوص گردشگری به‌ویژه گردشگری مذهبی برخوردار است، به طوری که می‌تواند به‌عنوان قطب مهم گردشگری مذهبی کشور مطرح شود.

سؤالات تحقیق

۱. مؤلفه‌های اثرگذار تمدن اسلامی بر توسعه‌ی گردشگری شهر مقدس قم کدامند؟
۲. رتبه‌بندی این مؤلفه‌ها چگونه است؟

روش تحقیق

این مقاله برگرفته از پژوهشی است که از نظر نوع هدف کاربردی و از نظر روش توصیفی پیمایشی محسوب می‌شود. جامعه‌ی آماری تحقیق کلیه‌ی کارشناسان سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان قم و نیز کارشناسان اداره‌ی کل فرهنگ و ارشاد اسلامی این استان هستند. از آنجایی که تعداد جامعه‌ی آماری محدود است، از روش نمونه‌گیری استفاده نشده و گردآوری اطلاعات به صورت سرشماری انجام شد و پرسشنامه در میان همه‌ی اعضای در دسترس جامعه (۳۲ نفر) توزیع شد. گردآوری اطلاعات به صورت میدانی نیز در دو مرحله انجام گرفت؛ در مرحله‌ی اول مصاحبه‌ای با متخصصین و خبرگان میراث و تمدن اسلامی جهت بررسی روایی مؤلفه‌های میراث اسلامی صورت گرفت و در مرحله‌ی دوم پرسشنامه تهیه شده بین کارشناسان توزیع شد. به منظور تعیین پایایی پرسشنامه از آلفای کرونباخ و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها و آزمون فرضیات از آزمون تی تک نمونه‌ای و برای رتبه‌بندی عوامل از روش‌های تصمیم‌گیری چند معیاره استفاده شده است.

یافته‌های تحقیق

اطلاعات مربوط به ویژگی‌های جمعیت‌شناسی

این بخش شامل اطلاعات زمینه‌ای و جمعیت‌شناختی، به عبارتی اطلاعات عمومی درخصوص ویژگی‌های فردی و شغلی افراد (مشمول بر جنسیت، تحصیلات، سابقه خدمت و سن) که در ابتدای پرسشنامه مورد سنجش واقع شد، است. عامل جمعیت‌شناسی اول جنسیت است. از میان ۳۲ نفری که نمونه‌ی این تحقیق محسوب می‌شوند، (۸۱،۲۵) درصد مرد و (۱۸،۷۵) درصد زن است. دومین عامل جمعیت‌شناسی وضعیت سنی پاسخ‌دهندگان است. بررسی توزیع سنی پاسخ‌دهندگان نشان می‌دهد که از میان پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه از لحاظ سن ۲۵ درصد بین ۲۰ تا ۳۰ سال، ۵۳،۱۲ درصد بین ۳۱ تا ۴۰ سال، ۱۸،۷۵ درصد بین ۴۱ تا ۵۰ سال و ۳،۱۳ درصد بیشتر از ۵۰ سال سن داشته‌اند. سومین عامل جمعیت‌شناسی وضعیت میزان تحصیلات پاسخ‌دهندگان است. بررسی توزیع وضعیت میزان تحصیلات پاسخ‌دهندگان نشان می‌دهد که از میان پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه از لحاظ میزان تحصیلات ۹،۳۷ درصد فوق دیپلم و پایین‌تر، ۵۳،۱۲ درصد کارشناسی و ۳۷،۵۱ درصد کارشناسی ارشد و ۰ درصد دکتری بوده‌اند. چهارمین عامل جمعیت‌شناسی توزیع سابقه‌ی کار پاسخ‌دهندگان است. بررسی وضعیت سابقه‌ی کار پاسخ‌دهندگان نشان می‌دهد که از میان پاسخ‌دهندگان به پرسشنامه از لحاظ سابقه‌ی کار ۱۸،۷۵ درصد کمتر از ۵ سال، ۲۸،۱۲ درصد بین ۵ تا ۱۰ سال، ۱۸،۷۵ درصد بین ۱۱ تا ۱۵ سال و ۳۴،۳۸ درصد بیشتر از ۱۵ سال بودند.

یافته‌های مربوط به سؤال‌های تحقیق

سؤال اصلی ۱: مؤلفه‌های اثرگذار تمدن اسلامی بر توسعه‌ی گردشگری شهر مقدس قم کدامند؟

در این پژوهش برای بررسی معناداری مؤلفه‌ها از آزمون تی تک‌نمونه‌ای استفاده شده است. این آزمون جزء آزمون‌های پارامتریک محسوب می‌شود. در این آزمون بایستی مقیاس داده‌ها کمی و توزیع داده‌ها نرمال باشد. باین وجود، برخی از آزمون‌های پارامتریک از جمله آزمون تی نسبت به شکل توزیع داده‌ها از حساسیت کمتری برخوردار هستند. به‌خصوص زمانی که تعداد نمونه از ۳۰ مورد بیشتر باشد، چرا که

می‌توان طبق قضیه حد مرکزی نرمال بودن توزیع داده‌ها را فرض کرد که با توجه به مطالب عنوان شده، مسئله‌ی کمی بودن مقیاس و توزیع داده‌ها رعایت شده است. محقق میانگین فرضی را بر مبنای طیف لیکرت تعریف کرده است که مقدار عدد ۳ است. لذا، اگر مقدار تی استیودنت معنادار و مثبت باشد، می‌توان نتیجه گرفت که پاسخ‌دهندگان با توجه به گویه‌های مطرح‌شده، آن عامل را مؤثر می‌دانند، اما اگر تی استیودنت معنادار و منفی باشد، پاسخ‌دهندگان آن عامل را بی‌تأثیر می‌دانند. نامعنادار بودن تی استیودنت نیز بدان معناست که تفاوت معناداری بین میانگین نمونه و میانگین فرضی جامعه وجود ندارد. به عبارت دیگر نظرات پاسخ‌دهندگان در ارتباط با اثرگذاری آن عامل خنثی و به عبارتی متوسط است.

خلاصه‌ی حاصل از اجرای آزمون تی تک نمونه‌ای برای چهارده مؤلفه‌ی اصلی تحقیق در جدول ۱ آمده است. همان‌طور که مشاهده می‌شود اثرگذاری و معناداری تمامی عامل‌ها تأیید می‌شود. به طوری که اثرگذاری شش مؤلفه متوسط به بالا (مثبت) و هشت مؤلفه در حد متوسط بوده است.

جدول ۱. خلاصه حاصل از اجرای آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای چهارده مؤلفه

ردیف	مؤلفه	میانگین	انحراف معیار	آماره تی (T)	سطح معنی‌داری (Sig)	نتیجه‌گیری
۱	اماکن زیارتی	۴/۰۸	۰/۵۶	۱۰/۸۴	۰/۰۸	تأیید H0
۲	آثار و بناهای اسلامی	۳/۱۲	۰/۹۲	۰/۷۶	۰/۴۵	تأیید H0
۳	موزه‌های اسلامی	۳/۱۲	۱/۰۲	۰/۶۴	۰/۵۲	تأیید H0
۴	هنرهای سنتی اسلامی	۲/۹	۰/۹۳	۰/۳۸	۰/۷	تأیید H0
۵	شهرهای تاریخی اسلامی	۳/۳۴	۰/۹۷	۲/۱۲	۰/۰۷۵	تأیید H0
۶	هنرهای نمایشی اسلامی	۲/۹۷	۱/۳	۱/۳۵	۰/۱۸	تأیید H0
۷	ادبیات و شاعران اسلامی	۳/۵	۱/۱۳	۲/۵۷	۰/۰۹۵	تأیید H0
۸	آداب و رسوم اسلامی	۳/۶۳	۰/۸۵	۴/۲۱	۰/۱۵	تأیید H0
۹	سنت‌های آشپزی اسلامی	۲/۹۶	۱/۱۴	۰/۱۵	۰/۸۷	تأیید H0
۱۰	محوطه‌های طبیعی مقدس	۳/۱	۱/۰۳	۰/۶۸	۰/۵۰	تأیید H0
۱۱	موسیقی اسلامی	۲/۹۸	۱/۲۸	۱/۳۸	۰/۱۸	تأیید H0
۱۲	ورزش‌های سنتی اسلامی	۳/۴	۱/۳۲	۰/۲۱	۰/۳۴	تأیید H0
۱۳	طب اسلامی	۲/۹۹	۱/۲۷	۱/۲۴	۰/۰۶	تأیید H0
۱۴	شخصیت و فضای معنوی	۳/۶	۱/۱۹	۲/۸۳	۰/۸	تأیید H0

سؤال اصلی ۲: رتبه‌بندی مؤلفه‌های اثرگذار تمدن اسلامی بر توسعه‌ی گردشگری شهر مقدس قم چگونه است؟

برای رتبه‌بندی مؤلفه‌های تحقیق از روش‌های تصمیم‌گیری چندمعیاره استفاده شده است. از این تکنیک‌ها زمانی استفاده می‌شود که تصمیم‌گیرنده چندین معیار را برای انتخاب گزینه یا گزینه‌ها در نظر می‌گیرد. در اینجا منظور از معیار عواملی است که تصمیم‌گیرنده به منظور افزایش مطلوبیت و رضایت خود مدنظر قرار می‌دهد. معیار در تصمیم‌گیری ممکن است به دو صورت شاخص و یا هدف ارائه شود. تصمیم‌گیری برمبنای شاخص‌ها را $MADM^1$ و تصمیم‌گیری برمبنای اهداف را $MODM^2$ می‌نامند. در این تحقیق منظور از معیار شاخص است. لذا، تکنیک‌های $MADM$ مورد استفاده قرار می‌گیرد. تکنیک‌هایی که در این روش و در این پژوهش مورد توجه قرار می‌گیرند شامل تاپسیس فازی، تاپسیس فازی فاصله‌ای و ویکور فازی است.

به منظور رتبه‌بندی و وزن‌دهی مؤلفه‌های میراث اسلامی اثرگذار بر توسعه‌ی گردشگری شهر قم با استفاده از تکنیک‌های تصمیم‌گیری چند معیاره، ابتدا ماتریس تصمیم‌گیری تشکیل می‌شود. سطرهای این ماتریس را مؤلفه‌ها و ستون‌های آن را خبرگان شکل می‌دهند و هریک از عناصر ماتریس تصمیم‌گیری نشان‌دهنده‌ی نظر خبرگان در مورد اهمیت هریک از مؤلفه‌هاست.

در الگوریتم‌های روش‌های تصمیم‌گیری بیان‌شده از طرف محققان، از ماتریس تصمیم‌گیری استفاده می‌شود که شامل گزینه و چندین معیار است که طی مراحل این گزینه‌ها نسبت به معیارها و یا شاخص‌های جبرانی رتبه‌بندی می‌شوند. در این پژوهش گزینه‌ها با مؤلفه‌های میراث اسلامی و معیارها با خبرگان جایگزین شده است.

با توجه به اینکه روش‌های تصمیم‌گیری ذکر شده در محیط فازی به کار می‌روند بنابراین عناصر ماتریس را اعداد فازی متناظر با واژه‌های زبانی مطرح‌شده از طرف خبرگان شکل می‌دهند. برای جایگزینی واژه‌های زبانی به اعداد فازی از جداول ۲ و ۳ استفاده شده است. در ضمن در رتبه‌بندی مؤلفه‌های میراث اسلامی اثرگذار بر توسعه‌ی گردشگری شهر قم وزن تمام خبرگان مساوی در نظر گرفته شده است.

1- Multiple attribute decision making
2- Multiple objective decision making

جدول ۲. واژه‌های زبانی برای رتبه‌بندی

واژه‌های زبانی برای رتبه‌بندی		
بسیار کم	(۰،۱،۳)	۱
کم	(۱،۳،۵)	۲
متوسط	(۳،۵،۷)	۳
زیاد	(۵،۷،۹)	۴
بسیار زیاد	(۷،۹،۱۰)	۵

جدول ۳. واژه‌های زبانی برای رتبه‌بندی اعداد فازی فاصله‌ای

واژه‌های زبانی برای رتبه‌بندی اعداد فازی فاصله‌ای		
بسیار کم	۰(۰/۵ ۱ ۲،۵)	۳،۵
کم	۰(۱،۵ ۳ ۴،۵)	۵،۵
متوسط	۲،۵(۳،۵ ۵ ۶،۷)	۷،۵
زیاد	۴،۵(۵،۵ ۷ ۸)	۹،۵
بسیار زیاد	۵،۵(۷،۵ ۹ ۹،۵)	۱۰

جدول ۴ رتبه‌های به دست آمده از روش‌های مختلف را کنار هم نشان می‌دهد.

جدول ۴. رتبه‌های حاصل از روش‌های به کار رفته برای زیر مؤلفه‌ها

ویکور فازی	Qj	تاپسیس فازی فاصله‌ای	Rci	تاپسیس فازی	CC _i	گزینه‌ها
۱	۰/۰۰۰	۱	۰/۵۷۵۳	۱	۰/۴۵۳۹	آستانه مقدسه
۲	۰/۰۳۳	۲	۰/۵۶۱۲	۲	۰/۴۴۲۶	مسجد جمکران
۹	۰/۲۸۳	۹	۰/۴۴۱۵	۹	۰/۳۴۷۱	امام‌زاده‌ها
۱۷	۰/۳۰۵	۱۳	۰/۴۱۴۳	۱۳	۰/۳۲۶۶	آرامگاه شخصیت‌های دینی
۱۱	۰/۲۹۹	۱۲	۰/۴۱۶۱	۱۱	۰/۳۲۷۲	مساجد تاریخی
۱۳	۰/۳۰۱	۱۴	۰/۴۱۴۱	۱۴	۰/۳۲۵۶	مدرسه فیضیه و حوزه علمیه
۲۹	۰/۳۴۴	۲۹	۰/۳۴۹۲	۲۸	۰/۲۷۴۹	مدارس علوم دینی
۲۲	۰/۳۲۱	۲۲	۰/۳۷۹۵	۲۲	۰/۲۹۹۰	آرامگاه شخصیت‌های تاریخی
۶	۰/۲۶۲	۵	۰/۴۷۳۹	۵	۰/۳۷۲۹	کتابخانه‌های دوره‌ی اسلامی
۱۵	۰/۳۰۲	۱۵	۰/۴۱۳۹	۱۵	۰/۳۲۵۰	مجموعه‌ی بازار قم
۳۰	۰/۳۴۵	۳۰	۰/۳۴۲۳	۳۰	۰/۲۶۹۶	راه‌های قدیم و تأسیسات مرتبط
۱۹	۰/۳۱۰	۱۹	۰/۴۰۰۹	۱۸	۰/۳۱۵۷	موزه‌ی آستانه مقدسه
۲۷	۰/۳۳۸	۲۷	۰/۳۵۶۳	۲۷	۰/۲۸۰۴	کاشی‌کاری معرق...
۲۱	۰/۳۱۶	۲۱	۰/۳۹۷۴	۲۱	۰/۳۱۲۴	قالی ابریشم قم
۲۳	۰/۳۲۳	۲۳	۰/۳۷۸۷	۲۳	۰/۲۹۸۰	تسبیح، مهر، ...
۲۴	۰/۳۲۷	۲۴	۰/۳۷۳۹	۲۴	۰/۲۹۴۵	تاریخی بودن شهر قم
۷	۰/۲۶۲	۶	۰/۴۶۹۶	۶	۰/۳۷۰۲	مرکزیت دینی تشیع

ادامه جدول ۴. رتبه‌های حاصل از روش‌های به‌کار رفته برای زیر مؤلفه‌ها

گزینه‌ها	CC _i	تاپسیس فازی	Rci	تاپسیس فازی فاصله‌ای	Qj	ویکور فازی
تعزیه	۰/۲۸۲۶	۲۵	۰/۳۶۰۵	۲۵	۰/۳۳۳	۲۵
استفاده از اشعار و احادیث اسلامی	۰/۲۵۱۹	۳۳	۰/۳۲۱۰	۳۳	۰/۳۶۱	۳۳
اشعار شاعران دو زبانه	۰/۲۶۱۲	۳۲	۰/۳۳۲۴	۳۲	۰/۳۵۰	۳۲
مراسم سالروز میلاد حضرت معصومه(س)	۰/۳۶۱۲	۸	۰/۴۵۸۶	۸	۰/۲۷۱	۸
مراسم نیمه شعبان	۰/۴۲۸۱	۳	۰/۵۴۳۱	۳	۰/۱۰۸	۳
مراسم روز عاشورا	۰/۳۹۴۳	۴	۰/۵۰۰۳	۴	۰/۲۰۱	۴
مراسم اعتکاف	۰/۳۲۶۷	۱۲	۰/۴۱۶۶	۱۱	۰/۳۰۰	۱۲
وقف و نذر اموال و دارایی‌ها	۰/۳۲۲۵	۱۷	۰/۴۱۰۲	۱۷	۰/۳۰۴	۱۶
پرهیز از منکرات دینی	۰/۳۲۴۳	۱۶	۰/۴۱۲۲	۱۶	۰/۳۰۱	۱۴
حجاب	۰/۳۳۹۱	۱۰	۰/۴۳۰۶	۱۰	۰/۲۹۱	۱۰
خوراک‌های نذری	۰/۳۱۵۳	۱۹	۰/۴۰۲۴	۱۸	۰/۳۰۷	۱۸
استفاده از مواد غذایی حلال	۰/۲۸۲۲	۲۶	۰/۳۵۹۸	۲۶	۰/۳۳۴	۲۶
کوه خضر نبی(ع)	۰/۳۱۴۵	۲۰	۰/۴۰۰۰	۲۰	۰/۳۱۰	۲۰
موسیقی مورد استفاده در تعزیه	۰/۲۷۴۲	۲۹	۰/۳۵۰۲	۲۸	۰/۳۴۰	۲۸
ورزش‌های زورخانه‌ای	۰/۲۳۵۸	۳۴	۰/۳۰۰۰	۳۴	۰/۳۶۹	۳۴
طب سنتی اسلامی رایج در قم	۰/۲۶۴۴	۳۱	۰/۳۳۶۰	۳۱	۰/۳۴۸	۳۱
شخصیت و فضای معنوی شهر قم	۰/۳۶۲۱	۷	۰/۴۵۸۹	۷	۰/۲۴۴	۵

مؤلفه‌ها به ۱۴ جنبه‌ی کلی تقسیم شده‌اند. از آنجا که تعداد گزینه‌ها در هر یک از جنبه‌ها متفاوت است، بنابراین نمی‌توان از جمع اوزان گزینه‌های یک جنبه به وزن و اهمیت آن جنبه دست یافت. برای اینکه بتوان جنبه‌های مختلف را نیز رتبه‌بندی کرد، از میانگین گزینه‌های هر جنبه به مثابه نماینده‌ی آن جنبه استفاده و سپس براین اساس رتبه‌بندی انجام می‌گیرد. با توجه به توضیحات داده شده، جنبه‌های مختلف را می‌توان به صورت جدول زیر رتبه‌بندی کرد.

جدول ۵. رتبه‌های حاصل از روش‌های به‌کار رفته برای مؤلفه‌های اصلی

	تاپسیس فازی فاصله‌ای		تاپسیس فازی		ویکور فازی	
	میانگین	رتبه	میانگین	رتبه	میانگین	رتبه
۱. اماکن زیارتی	۰/۰۳۶	۱	۰/۰۳۶	۱	۰/۱۵۵	۱
۲. محوطه‌ها، آثار و بناهای تاریخی دوره‌ی اسلامی	۰/۰۲۹	۷	۰/۰۲۹	۷	۰/۳۱۰	۷
۳. موزه‌های اسلامی	۰/۰۲۹	۵	۰/۰۲۹	۵	۰/۳۱۰	۵
۴. هنرهای سنتی و صنایع دستی دوره‌ی اسلامی	۰/۰۲۷	۹	۰/۰۲۷	۹	۰/۳۲۶	۹
۵. شهرهای تاریخی اسلامی	۰/۰۳۰	۴	۰/۰۳۰	۴	۰/۲۹۵	۴
۶. هنرهای نمایشی اسلامی	۰/۰۲۶	۱۰	۰/۰۲۶	۱۰	۰/۳۳۳	۱۰
۷. ادبیات و شاعران دوره‌ی اسلامی	۰/۰۲۳	۱۳	۰/۰۲۳	۱۳	۰/۳۵۶	۱۳
۸. آداب و رسوم اسلامی	۰/۰۳۲	۳	۰/۰۳۲	۳	۰/۲۵۴	۳
۹. سنت‌های آشپزی اسلامی	۰/۰۲۷	۸	۰/۰۲۷	۸	۰/۳۲۰	۸
۱۰. محوطه‌های طبیعی مقدس	۰/۰۲۹	۶	۰/۰۲۹	۶	۰/۳۱۰	۶
۱۱. موسیقی و آواز اسلامی	۰/۰۲۵	۱۱	۰/۰۲۵	۱۱	۰/۳۴۰	۱۱
۱۲. ورزش‌های سنتی اسلامی	۰/۰۲۲	۱۴	۰/۰۲۱	۱۴	۰/۳۶۹	۱۴
۱۳. طب اسلامی	۰/۰۲۴	۱۲	۰/۰۲۴	۱۲	۰/۳۴۸	۱۲
۱۴. شخصیت و فضای معنوی	۰/۰۳۳	۲	۰/۰۳۳	۲	۰/۲۴۴	۲

با بررسی جدول ۵ می‌توان مشاهده کرد که رتبه‌های به دست آمده برای ۱۴ مؤلفه‌ی مختلف توسط روش‌های ویکور فازی، تاپسیس فازی و تاپسیس فازی فاصله‌-ای مشابه یکدیگر می‌باشد. بنابراین، می‌توان این ۱۴ جنبه را به ترتیب اهمیت به صورت زیر نشان داد.

جدول ۶. رتبه‌بندی نهایی چهارده مؤلفه‌ی تحقیق

رتبه	مؤلفه	رتبه	مؤلفه
۸	سنت‌های آشپزی اسلامی	۱	اماکن زیارتی
۹	هنرهای سنتی و صنایع دستی دوره‌ی اسلامی	۲	شخصیت و فضای معنوی
۱۰	هنرهای نمایشی اسلامی	۳	آداب و رسوم اسلامی
۱۱	موسیقی و آواز اسلامی	۴	شهرهای تاریخی اسلامی
۱۲	طب اسلامی	۵	موزه‌های اسلامی
۱۳	ادبیات و شاعران دوره‌ی اسلامی	۶	محوطه‌های طبیعی مقدس
۱۴	ورزش‌های سنتی اسلامی	۷	محوطه‌ها، آثار و بناهای تاریخی دوره‌ی اسلامی

نتیجه‌گیری

مقاصد مذهبی ایران از جمله مشهد، قم، شیراز و شهر ری به‌عنوان پایگاه‌های تمدن اسلامی در ایران قسمت عظیمی از میراث تمدن دوره‌ی اسلامی را در خود جای داده‌اند. لذا، وجود ظرفیت‌های فراوان تمدن اسلامی از معماری غنی دوره‌ی اسلامی گرفته تا آداب و رسوم و آیین‌های مذهبی، لزوم انجام اقدامات اساسی جهت شناسایی و بهره‌گیری از این میراث به‌منظور توسعه گردشگری در این مقاصد را اجتناب‌ناپذیر کرده است. از این‌رو در این تحقیق تلاش شد تا با شناسایی مؤلفه‌های اثرگذار تمدن اسلامی بر توسعه‌ی گردشگری مقصد مذهبی قم نقش تمدن اسلامی در توسعه‌ی این شهر مقدس بررسی شود. بدین منظور مؤلفه‌های میراث تمدن اسلامی در قالب طبقه‌بندی یونسکو از میراث فرهنگی مورد ارزیابی قرار گرفت.

نتایج یافته‌های تحقیق نشان داد که تمامی مؤلفه‌های مورد بررسی در این پژوهش برای توسعه‌ی گردشگری شهر مقدس قم مؤثر ارزیابی شدند و رتبه‌بندی آنها نیز مشخص شد که هر کدام از این عوامل به تناسب میزان اهمیتی که دارند نیازمند سرمایه‌گذاری و توجه هستند. از آنجایی که مؤلفه‌ی اماکن زیارتی رتبه اول را در بین مؤلفه‌ها از نظر کارشناسان به‌دست آورد، نشان می‌دهد که از اهمیت بسیار بالایی در توسعه‌ی گردشگری شهر مقدس قم برخوردار است. همچنین محور توسعه‌ی گردشگری در مقصدهای مذهبی معمولاً زیارتگاه‌ها هستند که انگیزه‌ی اصلی ورود زائر و گردشگر به این مقاصد نیز محسوب می‌شوند. از طرف دیگر تأیید شدن سایر مؤلفه‌های میراث تمدن اسلامی در این تحقیق نشان از پتانسیل بالای آنها به‌منزله‌ی جاذبه‌ی مکمل برای

توسعه‌ی گردشگری مقصدهای مذهبی است و سبب ماندگاری گردشگر در این مقاصد می‌شود. این امر به‌خصوص در شهری مانند قم با توجه به شاهراه بودن و عبور مسافران زیاد بسیار مهم و حیاتی به نظر می‌رسد. همچنین قرار گرفتن میراث ناملموس تمدن اسلامی در کنار میراث ملموس آن به‌عنوان مؤلفه‌های مؤثر بر توسعه‌ی گردشگری مقصدهای مذهبی نشان از پتانسیل بالای آنها برای توسعه‌ی گردشگری در این مقاصد است. درحالی‌که میراثی چون تعزیه و ورزش‌های سنتی و زورخانه‌ای قابلیت توسعه در سطح جهانی دارند، سرمایه‌گذاری قابل‌توجهی بر روی آنها جهت توسعه‌ی گردشگری صورت نمی‌گیرد. از طرف دیگر با توجه به تأیید نقش همه‌ی مؤلفه‌های میراث اسلامی در توسعه‌ی گردشگری مقصدهای مذهبی وجود بازار کشورهای اسلامی که با ایران اشتراک فرهنگی زیادی دارند فرصت مناسبی برای توسعه گردشگری این مقاصد با محوریت میراث تمدن اسلامی فراهم می‌آورد. تأکید کشورهای عضو کنفرانس اسلامی برای توسعه‌ی گردشگری اسلامی نشان از اهمیت بالای این نوع جاذبه‌ها دارد که می‌توان با سرمایه‌گذاری روی آنها موجب تقویت و توسعه‌ی گردشگری در این مقاصد شد.

منابع

- آشتیانی، محمدرضا و آشتیانی محسن. (۱۳۹۰). *گنجینه آداب اسلامی*. قم: مؤسسه نشر زهیر.
- ابوالحسنی ترقی، محمدی. (۱۳۹۰). *زورخانه در ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- امینی، علامه شیخ احمد. (۱۳۷۳). *الغدیر*. تهران: انتشارات مؤسسه اعلمی بیروت.
- بهینافر، احمدرضا. (۱۳۸۵). *تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی*. قم: انتشارات عرش اندیشه.
- تیموثی، دالن جی و جیان پی نیاوپان. (۱۳۸۹). *میراث فرهنگی و گردشگری در کشورهای در حال توسعه*. (ترجمه دکتر اکبر پور فرج و جعفر باپیری). تهران: انتشارات مهکامه.
- حجت، مهدی. (۱۳۸۰). *میراث فرهنگی در ایران: سیاست‌ها برای یک کشور اسلامی*. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).
- دانش، جابر. (۱۳۹۰). *مبانی مهندسی شکل‌گیری شهر اسلامی*. اولین همایش ملی معماری و شهرسازی اسلامی. تبریز: دانشگاه هنر اسلامی.
- زاهدی، تورج. (۱۳۸۸). *موسیقی عاشورا*. تهران: انتشارات سوره مهر.
- زیدان، جرجی. (۱۳۸۹). *تاریخ تمدن اسلام*. (ترجمه و نگارش علی جواهرکلام). تهران: انتشارات امیرکبیر.
- سیدکباری، علیرضا. (۱۳۷۵). *موزه در اسلام با نگرشی به جلوه‌های هنری موزه آستانه مقدسه قم*. قم: انتشارات زائر.
- صابری، فخرالدین. (۱۳۸۴). *راهنمای گردشگری استان قم*. اداره‌ی کل میراث فرهنگی و گردشگری استان قم. قم: انتشارات عیلام.
- عمرانی، سید ابوالحسن. (۱۳۹۰). *اسلام و هنرهای زیبا*. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- گوستاولوبون. (۱۳۸۰). *تمدن اسلام و غرب*. (ترجمه فخر داعی). تهران: دنیای کتاب افراسیاب.
- معصومی، مسعود. (۱۳۸۷). *سابقه‌ی برنامه‌ریزی توسعه‌ی گردشگری در ایران*. تهران: انتشارات سمیرا.
- موسی‌پور، ابراهیم. (۱۳۹۰). *مناسبات دین و فرهنگ غذایی مردم ایران در دوره صفوی - قاجاری*. نیمسال‌نامه تاریخ و تمدن اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات، ۱۴، ۱۱۲-۱۴۰.
- میثمی، سید حسین. (۱۳۸۹). *موسیقی عصر صفوی*. تهران: مؤسسه تألیف، ترجمه و نشر آثار هنری «متن».
- میرشکرایی، محمد. (۱۳۷۸). *وحدت ملی از منظر میراث فرهنگی - طبیعی*. خلاصه مقالات نخستین همایش فرهنگ و میراث طبیعی. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشکده مردم شناسی).
- نصر، سید حسین. (۱۳۵۹). *علم و تمدن در اسلام*. (ترجمه احمد آرام). تهران: انتشارات خوارزمی.

- هاجری، عبدالرسول. (۱۳۷۵). بررسی اوضاع و ویژگی‌های فرهنگ محلی استان قم. به سفارش دبیرخانه شورای فرهنگ عمومی به مناسبت دومین گردهمایی شورای فرهنگ عمومی استان‌ها.
- Alipour, H. and Heydari, R. (2005). *Tourism revival and planning in Islamic Republic of Iran: challenges and prospects*. *Anatolia*, 16(1), 39-61.
- Aziz, H. (2001). The journey: an overview of tourism and travel in the Arab/Islamic context. In D. Harrison (ed). *Tourism in the Less Developed world: Issues and Case Studies*. pp. 151-59. Wallingford: CABI.
- Bhardwaj, S.M. (1998). Non-hajj pilgrimage in Islam: a neglected dimension of religious circulation. *Journal of Cultural Geography*, 17(2), 69-87.
- Cellini, Roberto. (2011). Is UNESCO recognition effective in fostering tourism? *Tourism Management*, 32, 452– 454.
- Gonzalez, R. and Medina, J. (2003). Cultural tourism and urban management in northwestern Spain: the pilgrimage to Santiago de Compostela. *Tourism Geographies*. 5(4), 446-60.
- Hua, Sun. (2010). World heritage classification and related issues—A case study of the convention concerning the protection of the world cultural and natural heritage. *Social and behavioral sciences*, 2, 6954– 6961.
- Loulansky, T. (2006). Revising the concept of cultural heritage: the argument for a functional approach. *International journal of cultural property*, 13, 207-233.
- Shair, I.M. and Karan, P.P. (1979). *Geography of the Islamic pilgrimage*. *Geojournal*, 3(6), 599- 608.
- Timothy, D.J. and Iverson, T. (2006). Tourism and Islam: considerations of culture and duty. In D.J. Timothy and D.H Olsen (eds). *Tourism, religion and spiritual journeys*. pp. 186-205. London: Routledge.